

Diakoni papiston apulaisena

Katolisen diakonianäkemyksen perustelua 1800-luvun lopulla

Nykyaikaisen diakonian ymmärtämisessä tapahtui merkittävä murros 1800-luvun loppupuolella. Vielä 1800-luvun alkupuolella diakonit tunnettiin avustavina pappeina niin katolisessa kuin luterilaisessa perinteessä, lähes täysin ilman liittymää nykyiseen sosiaaliskaritatiiviseen diakoniaan.¹ Evankelinen Theodor Fliedner painotti sairaanhoidollista, hoidollista ja ei-liturgista diakoni-, diakonissa- ja diakoniakäsitystä vuosisadan keskivaiheilta alkaen.² Vastaava ajattelu ei ollut siirtynyt katoliseen perinteeseen vielä vuosisadan loppupuolellakaan. Esimerkiksi Saksassa katoliset perustivat sosiaaliseen auttamistyöhön keskittyvän Caritas-järjestön vasta 1897.

Vaikka katolisen kirkon diakonia-ajattelu ei 1800-luvun kuluessa perustunut protestanteille tutulle karitatiiviselle tulkinnalle,³ se katsoi silti rakentavansa Uuden testamentin ja varhaisen kirkon perinteelle. Aiheesta kirjoitettiin ikään kuin argumentoiden mutta omat linjaukset sisällytettiin pieniin sivuviittauksiin. Suppean makupalan aiheen käsittelyyn ja argumentoinnin ymmärtämiseen antaa *Real-Encyklopädie der christlichen Alterthümer*, varhaiseen kristillisyyteen keskittynyt vuonna 1882

ilmestynyt sanakirja.⁴ Sen diakoniaan liittyvät hakusanat kattavat yhteensä viitisen sivua.⁵

Tämä artikkeli painottuu eräänlaiseen kurio-siteettiin, mutta paljastavaan sellaiseen. Esittelen *Real-Encyklopädie 1882* -hakusanakirjan diakoni- ja diakonia-artikkeleita keskittyen niiden kuvaukseen diakonian sisällöstä ja siihen kuuluvien tehtävien mahdolliseen karitatiivisuuteen, Tarkastelen erityisesti sitä, missä määrin ja millä tavoin katolinen

1 Ryökäs 2014.

2 Esimerkiksi Fliedner 1856.

3 Collins 1990, 11–14.

4 ”Was unsere Real-Encyklopädie geben will, beschränkt sich also auf die Alterthümer der Verfassung, des Rechts, des Cultus, des Privatlebens und der Kunst der ersten sechs Jahrhunderte der Christenheit.” *Real-Encyklopädie* 1882, vi.

5 *Real-Encyklopädie* 1882: hakusana Diakon (kirjoittajatietona ”Münz”) on sivuilla 356–358, puolitoista palstaa pitkä Diaconicum-osuus (kirjoittajatietona ”Wandering”) on sivulla 358, jossa on myös noin kuudesosasivun (20 riviä) pitkä esitys Diakonie (ilman kirjoittajatietoja). Diakonissoista (kirjoittajatietona ”K.”, joka sivun vii perusteella viittaa kirjan toimittajaan) on likimain 2,5 sivua (358–361). Jatkossa en yksilöi viittauksia näihin kohtiin.

tietosanakirja perustelee diakonianäkemyksensä viittaamalla vanhan kirkon lähteisiin. Fliednerin ja muiden evankelisten tiedetään pyrkineen perusteella omaa karitatiivista ja hoidollista näkemystään diakoniasta vetoamalla varhaisen kirkon käytäntöihin, suurelta osin jopa ohi lähteiden.⁶ Tämä lähteiden merkittävä yksipuolinen lukeminen on osoitettu esimerkiksi viime vuosikymmenien merkittävän ammattisanakirjan *Theologische Realenzyklopädie* diakoniaa koskevassa artikkelissa.⁷ Siksi on mielenkiintoista selvittää, millainen osa Uuden testamentin ja patristisen ajan teksteillä on katolisessa tietosanakirjassa. Uskollisena katoliselle perinteelle varhaisen kirkon tekstit muodostavat merkittävän osan diakoniaa koskevasta argumentaatiosta, mutta suurennuslasin avulla tietosanakirjan esittelyssä on nähtävissä tiettyjä korostuksia. Metodina käytän aikaisemmissa artikkeleissanikin toteuttamaani akribista (hypertarkkaa) lähdeviittausten etsimistä ja niiden oikeellisuuden tarkastamista alkukielisistä lähteistä.⁸ Apunani ja peilinäni käytän klassikko-aseman saavuttanutta Magrin veljesten katolilaista *Hierolexicon*-hakusanakirjaa vuoden 1677 painoksena.⁹

Yleishavaintona saksalaisen hakusanakirjan diakoniaan liittyvistä artikkeleista on syytä heti aluksi todeta, että itse diakonia-sanankäytön tarkastelu on hyvin suppea suhteessa virkanimikkeiden esittelyn laajuuteen. Jopa nykyiselle diakoniakeskustelulle vieraamman *diacanicum*-sanankäytön osuus on sitä neljä kertaa pidempi.

DIAKONI

Diakonia käsittelevän osuuden aluksi todetaan, että Kristuksen ruumiin harmonisessa kokonaisuudessa kaikki valta ja auktoriteetti kuului ensin apostoleille. Saamiensa valitusten vuoksi he siirsivät ”toimintansa pöydän ääressä” (”des Dienstes am Tische”) seitsemälle viisaalle miehelle rukouksen ja käten päällepanemisen kautta (viittaus Ap. t. 6). Klassisen katolisen perinteen mukaisesti tätä kutsutaan ordinoimiseksi.¹⁰ Saman ajatusmallin mukaisesti artikkeli toteaa ykskantaan, että ”koko kirkko” on nähnyt tässä menettelyssä diakonaatin perustamisen. Näin tässäkin tekstissä ilmenee katolinen perinne ymmärtää viran alkuperää.

Artikkelissa huomautetaan, ettei diakonien tehtäväksi nähty vain (”bloss”) köyhienhoito ja agape-ateriasta huolehtiminen, vaan diakonit osallistuivat myös apostoliseen opetus- ja lähetystoimintaan. Uudessa testamentissa virkanimikkeet eivät vielä olleet vakiintuneita, mutta artikkelin mukaan ne ilmenevät jo Ignatioksen kirjeissä.¹¹ Teksti korostaa samalla epämääräisesti, että lisäviittauksia nimikkeistä ei tarvitse antaa, sillä ne ovat kirjallisuudessa yleisesti tunnettuja.¹² Käyttämällään muotoiluilla diakonin tehtävistä artikkeli selvästi pyrkii laajentamaan jotain toista käsitystä diakoneista, mutta jättää sen nimeämättä.

Diakoni-artikkeli tarkastelee tämän jälkeen diakonien lukumäärää kuudennella ja seitsemännellä vuosisadalla viittaamalla Rooman seitsemään diakoniin, mikä perustellaan kahdella viitteellä 300-luvun lähteisiin, Eusebioksen *Kirkkohistoriaan* ja Prudentiuksen *Peristephanoniin*.¹³ Ajatukselle haetaan lisätukea kahdesta muusta lähteestä, Neokesarean synodin 15. kanonista 300-luvulta sekä Justinianoksen lakikokoelmasta 500-luvulta.¹⁴ Näiden paikkansapitävien viitteiden lisäksi annetaan virheellinen viittaus Sozomenoksen kirkkohistoriaan.¹⁵ Lopuksi huomautetaan, että Trullon konsiilin yritys tehdä ero köyhienhoidon ja liturgisten diakonien välillä oli Neokesarean konsiilin kanonin vääristelyä.¹⁶ Viimeksimainittu lienee samalla yksilöimätön kriittinen heitto Jean Calvinin esittämään jakoon hallinnollisten ja liturgisten diakonien välille.¹⁷

Köyhien hoidon (”Armenpflege”) todetaan olleen tilapäistä eikä varsinainen diakonaatin perustamisen syy.¹⁸ Perusteluna mainitaan Ignatioksen toteamus, että diakonit eivät ole ruoan ja juoman vaan Jumalan kirkon palvelijoita.¹⁹ Kyseistä Ignatioksen lausumaa on tulkittu monella tavoin, mutta vaikuttaa siltä, että siinä puhe ruoasta ja juomasta yhdistetään köyhien avustamiseen. Tietosanakirjassa joka tapauksessa diakonin tehtäviin tulkitaan kuuluneen seuraavat toimet: palvelijoina he huolehtivat uhrilahjoista ja välittivät ne piispalle, he lukivat evankeliumia, avustivat ehtoollisella erityisesti viinin jaossa, tietyissä tilanteissa saarnasivat ja kastivat, opettivat kasteoppilaita, vierailivat vankiloissa tapaamassa marttyyreja ja tunnustajia sekä kirjoittivat marttyyrien historiaa (”die Martyreracten zu

schreiben”). Annetut lähdeviittaukset liittyvät yhtä lukuun ottamatta teemaan.²⁰ Koska diakonit näin selvästi toimivat välittäjänä (”Mittelperson” – sattumalta nykykeskustelussa keskeiseksi noussut ilmaisu²¹) piispan ja kansan välillä, heitä kutsuttiin piispan silmäksi, korvaksi, suuksi, kädeksi, sydämeiksi ja sieluksi.²²

Artikkelissa todetaan vielä, että neljännellä vuosisadalla osoittautui tarpeelliseksi määritellä diakonien asema presbytereille alistaiseksi. Tässä kohden annetaan neljä varsin tarkkaa lähdeviitettä kirkollis-

- 6 Ryökäs 2011.
- 7 Ryökäs 2015.
- 8 Ryökäs 2011 ja 2015.
- 9 Magri & Magri 1677. Magrin veljesten kirjan esittely <http://www.uni-mannheim.de/mateo/camenaref/magri.html> (3.1.2017).
- 10 Klassisen, nykyään ilmeisesti jo ainakin jonkin verran vanhentuneen eron evankelisen ja katolisen tulkintamallin välillä esittää Tröger 1966, 16–18. Nykyinen katolinen näkemys ei korosta Apostolien tekojen 6. luvun viran perustamisena vaan asenne on ekumeenisempi. Näin esimerkiksi *Church as Koinonia* 2005, kohta 157.
- 11 Viittaukset annetaan seuraaviin kirjeisiin (tässä järjestyksessä; osa kohdista puhuu ainoastaan piispoista, osa piispoista ja diakoneista tai piispoista, diakoneista ja presbytereistä): Ign. Trall. 3; Ign. Efes. 3; Ign. Filad. 7, 3, 1; Ign. Magn. 4, 6, 13.
- 12 Artikkelissa mainitaan esimerkkejä Ruinartin *Martyryrien tekojen kirjasta*: Sanctus (viite sivulle 111), Laurentius (233), Vincentius (400), Felicissimus ja Agapitus (234 ja 632). Ruinartin kirja *Acta martyrum* (vuoden 1859 painos) on ladattavissa osoitteesta https://books.google.fi/books?id=4oorAAAAYAAJ&dq=ruinart+%22acta+martyrum%22&source=gb_s_navlinks_s (3.1.2017). Mainituista viittauksista viite Laurentiuksen pitäisi olla sivulle 234, muut viittaukset ovat tarkkoja.
- 13 Molemmat viittaukset ovat paikkansapitäviä. Eusebios siteeraa Rooman piispa Corneliuksen kirjettä, jonka mukaan Roomassa oli 250-luvulla seitsemän diakonia; *Kirkkohistoria* 6.43. Prudentiuksen *Peristephanon* on 300- ja 400-lukujen vaihteeseen ajoitettu runoteos; Quasten 1986, 281–295. Tietosanakirjassa viitataan runon seitsemänteen ja sitä seuraavaan säkeistöön. Lukumäärä seitsemän on selvimmän esillä toisen luvun säkeistössä 10. Ks. [http://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/0348-0413,_Prudentius,_Clemens_Aurelius,_Peristephanon_\(Bergman%27s_Text\),_LT.pdf](http://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/0348-0413,_Prudentius,_Clemens_Aurelius,_Peristephanon_(Bergman%27s_Text),_LT.pdf) (3.1.2017).
- 14 Viittaus Justinianokseen (*Novellae* 3.1; tunnetaan myös numerolla 103) annetaan Ratzingerin vuonna 1868 julkaistun kirjan välityksellä. Justinianoksen teksti, ks. PG 72.924B, myös http://www.documentacatholicaomnia.eu/02m/0482-0565,_Justinianus_Imperator,_Novellae_Ad_Religionem_Pertinentes,_MLT.pdf (3.1.2017). Sen mukaan diakoneja oli 6. vuosisadalla 100. Diakonien lukumäärästä 7. vuosisadalla annetaan artikkelissa kuitenkin tieto ”150 diakonia”. Jälkimmäiselle lisätiedolle ei viittauksissa eikä Ratzingerin kirjassakaan anneta lähdetietoa.
- 15 Sozomenoksen osalta viite on *Kirkkohistorian* kohtaan 2.15. Kyseinen luku ei kuitenkaan käsittele teemaa eikä haettua ilmaisu löydy muualtakaan teoksesta. Viite on siten täysin virheellinen. Ks. [http://www.documentacatholicaomnia.eu/20vs/103_migne_gm/0350-0450,_Hermias_Sozomenos,_Ecclesiastica_Historia_\(MPG_0067_0843_1724\),_GM.pdf](http://www.documentacatholicaomnia.eu/20vs/103_migne_gm/0350-0450,_Hermias_Sozomenos,_Ecclesiastica_Historia_(MPG_0067_0843_1724),_GM.pdf) (3.1.2017).
- 16 Viite Trullon kanoniin pitää paikkansa. En ota tässä kantaa nykyisen virkakeskustelutilanteen valossa hyvin mielenkiintoisen kanonin tulkintaan.
- 17 Calvin 1559, 439: ”– duo erunt genera Diaconorum: quorum alteri in rebus pauperum administrandis, alteri in pauperibus ipsis curandis Ecclesiae feruient.”
- 18 Kirjallisuusviitteenä annetaan Thomassin *Vetus et nova ecclesiae disciplina*, josta viitataan kohtaan ”P I, I. II, c. 29” (=osa 1, kirja 2, luku 29). Artikkelin nostaa esiin lukuisia kyseisessä luvussa (”De Diaconis per quinque priora Ecclesiae saecula”) mainittuja asioita. Väite diakonien alkuperäisistä tehtävistä on kyseisen luvun kohdassa 3, kuten tietosanakirja oikein toteaa. Vuoden 1728 painos on löydettävissä osoitteesta https://play.google.com/books/reader?id=_gnVmyCC-goC&printsec=frontover&output=reader&hl=fi&pg=GBS.PA309 (3.1.2017).
- 19 ”Diener der Kirche Gottes”, viite on kohtaan Ign. Trall. 2. Tietosanakirjan muotoilu on tarkka.
- 20 Koko tehtävien luettelolle annetaan yhteiset viitteet seuraavien varhaisen kirkon oppineiden kirjoituksiin: Origenes, Hieronymus, Tertullianus, Epifanos, Cyprianus, Ambrosius ja Kyrillos. Uudempina auktoreina mainitaan Bingham, Thomassin, Pelliccia ja Phillips. Ilmaisu ”Martyreracten” tarkoittaa suppeammassa merkityksessä kertomuksia marttyyrina kuolleista ja laajemmassa merkityksessä koko kirkon historiaa, ei esimerkiksi sellaisia avustettavien luetteloita, joiden laatiminen on myöhemmin liitetty diakonien toimintaan. Tässä kohden annetaan joukko lähdeviittauksia. Tarkistin seuraavat lähdemerkinnät: Origenen toinen saarna Laulujen laulusta (virheellinen viittaus: ei mainitse diakoneja), Hieronymuksen torumiskirje Sabinianukselle (englanninkielisessä versiossa Kirje 147), Tertullianuksen kirja kasteesta (käsittelee lyhyesti diakonin roolia kasteessa), Epifanioksen *Panarion*-teoksen luku 79 (teksti on ehtoollisesta), Cyprianuksen kirjoitus *De lapsis* (mainitsee diakonit ehtoollisen yhteydessä), Ambrosiuksen Efesolaiskirjeen kommentaari (rinnastaa evankelistat diakoneihin) sekä Kyrillos Jerusalemilaisen katekismus (viittaa diakoneihin kasteen yhteydessä). Origenen lukuun ottamatta muut viittaukset siis liittyvät teemaan. Ne kattavat myös mainitut tehtävät muilta osin, mutta missään niistä ei käsitelty historian kirjoittamista. Palaan asiaan alla ”martyrarium”-nimikkeen yhteydessä. Uudemmista kirjoittajista tarkistin Binghamin ja Thomassin em. säädöskuvaukset.
- 21 Collins 1990 korostaa diakonin tehtävänä ”the go-between”.
- 22 Viite annetaan oikein Apostolisiin konstituiioihin (AC 2.44).

kokousten kanoneihin (Arles kanoni 15; Laodikea 20; Nikaia 14; Carthagon neljännen konsiilin kanonit 37, 38, 40). Nämä ansaitsevat erityisen huomion ja siksi käsittelen ne yksitellen, vaikka artikkeli antaa ne ryhmänä. Ensimmäisenä mainittu Arlesin synodin 15. kanoni (vuodelta 314) käsittelee diakonien tuomittavaa tapaa jakaa ehtoollista.²³ Laodikean 20. kanoni (vuodelta 363–364) puolestaan kieltää diakonia istumasta ilman presbyterin lupaa, ja tämäkin on löydettävissä lähteistä.²⁴ Nikaian konsiilin 14. kanoni sen sijaan on ongelmallisempi. Viittaus ei ole Nikaian ensimmäiseen konsiiliin (vuonna 325), sillä sen kanonien nykyisin luotettavana pidetyn version mukaan 14. kanoni käsittelee pelkästään kasteoppilaita.²⁵ Nikaian toisen konsiilin (vuonna 787) 14. kanoni puolestaan käsittelee oikeutta lukea tekstejä ambosta.²⁶ On kuitenkin mahdollista, että viite olisi Nikaian ensimmäisen konsiilin pseudoisidorisessa (väärennetyssä) perinteessä tunnettuun 14. kanonitekstiin. Se käsittelee ehtoollisenjakamisjärjestystä, ja siinä diakoni asetetaan selvästi piispojen ja presbyterien alapuolelle.²⁷ Viimeinen viite Carthagon neljännen synodin kanoneihin ei paljoa poikkea tästä: niissä diakonin paikka määritellään selkeästi.²⁸

Yhteistä kaikille edellä mainitulle neljälle viiteelle diakonien alisteisesta asemasta on, että ne kaikki ovat mukana pseudoisidorisessa aineistossa. Lienee kuitenkin niin, että myös alkuperäiset lähteet ovat korostaneet mainittua diakonien alisteista asemaa painottavaa yleislinjaa. Kytköksellä pseudoisidoriseen aineistoon voidaan siksi vain havainnollistaa tekstin mahdollista tendenssiä, johon jatkossa on syytä palata. Kyseinen pseudoisidorinen aineisto tunnetaan nimittäin pyrkimyksestä kohottaa kirkollisen hierarkian arvovaltaa.

Tämän jälkeen artikkeli esittelee vielä diakonien vihkimystä ja siihen liittyen liturgisia asusteita sekä diakonien nimikkeitä.²⁹ Poikkeuksellisia nimikkeitä mainitaan olevan kaksi: Vanhasta testamentista esikuvansa saanut diakoni-nimikkeen rinnakkaisilmaisu ”leviitta” (”Levite”),³⁰ latinaksi *minister*, joka toimi tavanomaisen diakonin tavoin, sekä oudompi ”martyrius”. Dokumentin mukaan paavi Fabianus antoi vuonna 238 Rooman seitsemän alueen diakoneille avustajat, joiden tehtävänä oli kirjoittaa muis-

tiin marttyyrien (kirkon) historian tapahtumat, ja näin syntyi *Acta martyrium* -niminen teos. Kyseisiä kirjaajia kutsuttiin nimikkeellä ”martyrius”, ja heitä oli siis vain muutamia, tämän tiedon mukaan ainoastaan Roomassa.³¹

Diakoni-hakusanan lopussa on lause, joka vaikuttaa tuovan uutta tietoa diakonien työtehtävistä. Tätä ennen tehtävät eivät olleet leimallisesti karitatiivisia, toisin sanoen diakonit eivät ”tehneet diakoniaa”, vaan diakonit avustivat yleisesti ja toimivat tietyissä seurakunnille tärkeissä tehtävissä. Nyt kuitenkin todetaan: koska diakonit edelleen toteuttivat köyhäin- ja sairaanhoitoa sekä pitivät huolta kirkollisista varusteista, ryhdyttiin heidän käyttämiään ruokasaleja, köyhäintupia ja muita sen kaltaisia tiloja nimittämään termillä *diaconiae*.³² Erityisesti merkille pantavaa on se, että koko artikkelissa ei aikaisemmin millään lailla ole viitattu sairaidenhoitoon. Kyseinen lause vaikuttaa myönnytykseltä evankeliselle diakoniatoiminnalle, mutta sen perusteita ei pysty selvittämään.³³

Lähdeviittausten oikeellisuuden tarkastelu on tietosanakirja-artikkelin diakoni-osuudessa osoittanut vain yhden selkeän virheen, mutta toisaalta myös kaksi puutteellisesti perusteltua väitettä. Kokonaisuus on siten ollut varsin luotettavaa tekstiä. Mainittakoon jo tässä yhteydessä se mielenkiintoinen seikka, johon palaan tuonnempana, että diakoni-sanana lähdeviittaukset eivät juuri rakennu samoille teksteille kuin Magrin veljesten vuoden 1677 *Hierolexicon* -teoksessa.

DIACONICUM

Suomalaiselle lukijalle oudompi hakusana ”Diaconicum” on aihepiirilleni vähemmän keskeinen ja siksi käsittelen sitä vain lyhyesti. *Real-Encyklopädie* esittelee ensin sanan kaksi harvinaisempaa merkitystä,³⁴ mutta keskittyy sen jälkeen termin varsinaiseen ja yleisimpään käyttöön: se viittaa kristillisen basilikan yhteydessä olleeseen tilaan, jossa oli huoneita erilaisia tehtäviä varten. Yhdessä vastaanotettiin tervehdyksiä, toisessa säilytettiin ehtoollistarvikkeita ja -vaatteita ja pukeuduttiin ehtoollisvaatteisiin, kolmannessa säilytettiin ehtoollisvälineitä ja muita arvokkaita esineitä. Diaconicumin tiloja käytettiin myös neuvottelutiloina ja kirjastona.³⁵

Sen sijaan artikkeli ei mainitse mitään tilojen mahdollisesta käyttämisestä sairastiloina tai köyhien hoitamisessa. Lukija saa sen vaikutelman, että kyse on tilasta, joka on saanut nimensä ja leimautunut diakonien toiminnasta.

DIAKONIA

Itse sanalle Diakonia (”Diakonie”) annetaan sitä koskevassa erillisartikkelissa kolme merkitystä. Mikään näistä kolmesta ei vastaa nykyisiä sosiaaliskaritatiivisia merkityksiä. Sanalla tarkoitettiin ensinnäkin sitä (materiaalista) avustusta (”Gabe”), joka diakonien välityksellä jaettiin (”gespendet”) köyhille.³⁶ Tästä johtui artikkelin tulkinnan mukaan sanan toinen merkitys: luostareissa toteutettu almujen antaminen (”Almosenspendung”). Tässä tehtävässä toimivat ensi sijassa taloudenhoitajat (”Oeconomus”), mutta myös vanhin munkki.³⁷ Kolmas merkitys oli diakonin toimi (”das Amt des Diakons”) Roomassa, mutta tämä sisältö löytyy kir-

- eu/03d/0400-0400_Concilium_Carthaginensis_IV_Documenta_Omnia_LT.doc (3.1.2017).
- 29 Viittaukset Apostolisiin konstituiioihin ja Carthagon neljänteen synodiin ovat oikein.
- 30 Vrt. 4. Moos. 8:6–26. Raamatunsuomennokset vuodesta 1776 alkaen käyttävät sanaa ”leeviläinen”.
- 31 Ilmaisu ”martyrarii” kohdalla saksalainen sanakirja antaa viitteen ”Baronius ad a. 238”. Tällä viitataan Caesar Baroniuksen laatimaan kirkon historiaan koskien vuotta 238: Baronio Sorano 1594, 394 [tiedoston s. 417]. Fabianuksen toiminnan kuvauksesta ks. esimerkiksi Ribadeneira 1730, 111 [tiedoston s. 135]. Sanan selitys du Cangen klassikkosanakirjassa hakusanana ”martyrarius”, ks. du Cange 1678, 472.
- 32 ”Da den Diakonen nach wie vor die Armen- und Krankenpflege und die Aufsicht über die kirchlichen Geräte und Utensilien oblag, so wurden die meisten in der Nähe der bischöflichen Wohnung oder der Kirche befindlichen Speiseloale, Armenstuben u. dgl. auch Diaconiae (Ratzinger Armenpflege 80) und Sacristei auch Diaconium – – genannt”; *Real-Encyclopädie* 1882, 357–358.
- 33 Edellä esitetyssä sitaatissa annettu lähdetieto on epämääräinen: Ratzingerin kirja ei viittaa mihinkään sellaiseen tekstiin, joka kertoisi sairaiden hoidosta, vaikka käsitteleeikin diaconioita. Diaconioita olen käsitellyt erikseen artikkelissa Ryökäs & Tahvanainen 2011.
- 34 Sana merkitsi artikkelin mukaan kreikkalaisessa kirkossa liturgista käsikirjaa ja diakonin lukemaa rukousta.
- 35 Artikkelin perustelee näkemystä viittaamalla moniin antiikin ja keskiajan teksteihin. Varhaisin näistä lienee Hefelen kautta tehty (paikkansapitävä) viittaus Laodikean synodin 21. kanoniin. Siellä käytetään ilmaisua ἐν τῷ διακονικῷ; ks http://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/0363-0364_Synodus_Laodiciae_Documenta_Omnia_GR.pdf (3.1.2017). Hefele kuvaa huonetta sen aikaisen sakariston vastineeksi. Hefele 1855, 730.
- 36 ” – – die Gabe, welche den Armen durch die Diakonen gespendet wird”. Tässä kohden teksti viittaa paavi Gregorios Suuren 500-luvun loppupuolen kirjeeseen Johannekselle *Ad Joannem religiosum*. Sana esiintyy sekä otsikossa (”Joannem mensis pauperum et exhibendae diaconiae praepositum rationibus homini reddendis immunem declarat”) että kahdesti itse kirjeessä: ”Quia igitur te Joannem religiosum, inten[t]ionis tuae studio provocati, mensis pauperum et exhibendae diaconae eligimus praeposendum – –”; ”constituentes ut de hoc quod ad mensas pauperum vel diaconiae exhibitionem percepti, – –”. PL 77.1137C–1138A. Sitaatti on oikein, mutta olen perustellut toisenlaista (paikkaan liittyvää) tulkintaa Gregorioksen kirjeen sanamuodosta; Ryökäs & Tahvanainen 2011, 151.
- 37 Perusteluna *Real-Encyclopädiessa* viitataan kahteen varhaiseen lähteeseen. Ensimmäinen, ”Greg. M. Ep. 22”, lienee siihen Gregorios Suuren kirjeeseen, joka Mignen editiossa on viidennen kirjan kirjeenä 28, ”ad Castorium diaconum”. Kyseinen kirje on ainoa, jossa Gregorios käyttää sanaa ”diaconia”, ainakin mikäli on luottaminen Monumenta Germaniae Historica -sarjan (MGH) digitoituun versioon; www.dmgh.de (3.1.2017). MGH-tekstiin viittaa myös Marrou 1940, 101–102. Latinaksi: ”Sed quoniam dicitur eumdem tutorem velle aliquid in diaconia, quae ibidem constituta est emere, summopere ei solatiari festina, ut ea quae mercedis intuitu piis (→

- 23 Arlesin 15. kanonin tekstiviittaus on tarkka: ”De diaconibus, quos cognovimus multis locis offerre, placuit minime fieri debere”; Diez & Rodríguez 1984, 21. Se on myös pseudoisidorinen (ja siksi väärennetyinä pidettävä) lähde. Ks. [http://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/0806-0857_Benedictus_Levita_Collectio_Augustodunensis_\(Vat_1341\)_LT.doc](http://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/0806-0857_Benedictus_Levita_Collectio_Augustodunensis_(Vat_1341)_LT.doc) (3.1.2017).
- 24 Laodikean 20. kanoni: ”Quoniam non oportet diaconum sedere ante presbyterum, sed ex iussione presbyteri sedeat, similiter autem honorificetur et diaconus a ministris inferioribus et omnibus clericis”. Ks. http://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/0363-0364_Synodus_Laodiciae_Documenta_Omnia_LT.doc (3.1.2017). Englanniksi Schaff 1997b, 140.
- 25 Kosiiliin 18. kanoni olisi käsitellyt diakonien asemaa suhteessa muihin; ks. [http://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/0325-0325_Concilium_Nicaenum_I_Canones_\(Altera_Lectio\)_GR.pdf](http://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/0325-0325_Concilium_Nicaenum_I_Canones_(Altera_Lectio)_GR.pdf) (3.1.2017).
- 26 Kanonista on lähdekirjallisuudessa hieman erilaisia versioita mutta pääsisältö on sama kuin Schaffin antama: ”Canon XIV. That no one without ordination ought to read in the ambo during the synaxis”; Schaff 1997b, 564.
- 27 <http://www.pseudoisidor.mgh.de/html/072.htm> (3.1.2017).
- 28 Esimerkkinä olkoon kanoni 37: ”XXXVII Ut diaconus ita se presbyteri ut episcopi ministrum esse cognoscat.” Diakonin tietäköön, että palvelee omaa presbyteriään ja piispaansa. Ks. <http://www.documentacatholicaomnia.eu>

jan mukaan vasta 800-luvun teksteissä.³⁸ Termissä ”diakonia” painottuu avustaminen, mutta siinä ei siis artikkelin mukaan korostu karitatiivisuus, vaikka kytkytyminen köyhien avustamiseen onkin mukana. Ilmaisu diakonia on selkeästi tekninen ilmaisu avulle, ei niinkään avustamistoiminnalle, saati avustuspaikalle. Diakonia oli se, *mitä* jaettiin, ei se, *että* jaettiin, tai se paikka, *jossa* jaettiin.

Kyseisten kolmen diakonia-sanana merkityksen analyysi kannattaa tehdä tarkemmin. Käsittelemme ensin viittausta Gregorios Suuren kirjeeseen, jolla perustellaan diakonia-sanana merkitystä annettuna avustuksena. Sitaatti vaikuttaa olleen yleisesti tunnettu diakonian määritelmä, sillä esimerkiksi varhaisempi kirkollista terminologiaa selittävä sanakirja, vuoden 1677 *Hierolexicon sive sacrum dictionarium*, siteeraa samaa kohtaa määritellään diakoniaa ja antaa sille vastaavan sisällön: kyse on siitä, mitä jaettiin.³⁹ Saksalaisen sanakirjan esittämä diakonia-sanana tulkinta on siten samoilla linjoilla varhaisemman teoksen kanssa. Tämä on merkittävää, kun vertailukohdaksi otetaan diakonia-sanana tulkinta samaisessa *Hierolexiconissa*: yhtymäkohtia teosten välillä on siinä osiossa vain vähän. Diakonia-sanana tulkinnassaan saksalainen teos ei siten seuraa samaa varhaisempaa perinnettä kuin diakonia-sanana tulkinnassa.

Hierolexicon antaa diakonialle myös neljä muuta merkitystä, joista Gregorioksen esittämää lausumaa edeltää yksi ja sitä seuraa kolme määritelmää. Kirjan ensimmäisen, ja järjestyksestä päätellen tärkeimmän, määritelmän mukaan ilmaisulla diakonia ”Roomassa kutsuttiin kirkkoa (seurakuntaa), jossa aluediakonit jakoivat almuja sen alueen köyhille.”⁴⁰ Diakonia merkitsi siis tiettyä paikkaa, rakennusta tai rakennuksen osaa. Tämä *Hierolexiconin* määritelmä näyttää pitkälti vastaavan saksalaisen *Real-Encyklopädiens* määritelmää Diacanicumille. Tietty liukuma on siis tapahtunut eikä ”diakonia” ollut enää 1882 yhtä selkeästi rakennus kuin aikaisemmin.

Sanan kolmantena merkityksenä *Hierolexicon* ymmärtää ”diakonian” uhrilahjana ja avustuksena. Esimerkkinä se antaa Paavalin sanat ”pyhien avustamisesta” (2 Kor. 9:1).⁴¹ Mielenkiintoinen on neljäntenä annettu diakonia-sanana käyttö kreikan kielen ilmauksessa ”pässin palvelus/diakonia”. Tällä viitattiin vertauskuvana pässiin, joka puskee sarvil-

laan sitä ruokkivaa ja auttavaa henkilöä. Sana diakonia tarkoittaa tällöin tyhmälle (”pässinpäälle”) annettavaa mutta kiitosta vaille jäävää (”ingratis”) apua tai avustamista. Sanakirjassa ei kuitenkaan täsmennetä, milloin ilmausta on käytetty. Diakonia-sanana viimeisenä merkityksenä mainitaan se tehtävä tai toimi (mutta ei siis toiminta), jota *diakonos* hoitaa.⁴² Mikään näistä vuoden 1677 *Hierolexiconissa* annetuista määritelmistä ei siis sisällä avustamista toimintana, vaikka diakonia-sanalla on selvästi auttamiseen liittyvä sisältö. Diakonia ei myöskään ole diakonin suorittamaa toimintaa. Enemminkin diakonia tarkoittaa sitä avustusta, jonka (usein) diakoni jakoi. On kuitenkin huomattava, että kyseisen sanana ensimmäisenä merkityksenä painottuu viittaus rakennukseen.

Vuoden 1677 *Hierolexiconin* ja sitä parisataa vuotta nuoremman *Real-Encyklopädiens* viittausten tarkastelu osoittaa, että niiden diakonia-terminologian käsittely pohjautuu suurelta osin samoille lähteille. Samankaltaisuus ei liene sattuma, vaan sille on hahmotettavissa selitys. Varhaisen kirkon teksteissä diakonia-linjaukset näyttävät kulkeutuneen varsin samanasanisina marttyyrien kalenterin välityksellä.⁴³ Näin *Real-Encyklopädie* selvästi liittyy varhaisempaan tapaan ymmärtää diakonia-sanaa eikä esitä uutta, mullistavaa tulkintaa. Vankka perinne ilmenee sekä painotuksissa että hyödynnetyissä perusteluissa ja lähdeviittauksissa. Kahden vuosisadan aikana on kuitenkin tapahtunut se muutos, että diakonia-sanalla painotetaan *Real-Encyklopädiens* selkeämmin apua, kun aikaisemmin sana liittyi ennen kaikkea rakennukseen. Rakennus-merkitys kytkettiin nyt *diacanicum*-sanaan.⁴⁴ Tässä voi nähdä tiettyä kehitystä kohti diakonian ymmärtämistä heikko-osaisien avustamisena. On mahdollista, että 1800-luvun lopun henkisessä ilmastossa oli taipumuksena lukea *diacanicum*-sanaan pikemminkin avustamiseen ja apuun kuin rakennukseen liittyviä merkityksiä.⁴⁵

KATOLISEN PERINTEEN MUKAINEN ANALYYSI

Kokonaisuutena tarkastellen saksalaisen *Real-Encyklopädie der christlichen Alterthümer* -haku-sanakirjan artikkelit käsittelevät monipuolisesti diakoniaan liittyviä ulottuvuuksia. Diakonia maini-

taan konkreettisenä avustuksena ja myös paikkana (”diaconicum”), jossa diakoni toimii. Painotus on kuitenkin työtehtävissä ja nimenomaan liturgisessa toiminnassa. Artikkeleissa ei niinkään korostu karitatiivinen diakonia, eikä karitatiivisuus tule merkittävällä tavalla esiin työn sisällön kuvauksessa. Ilmaisulle ”diakonia” ei näin anneta ”palvelemisen” merkitystä.

Real-Encyklopädiën kokonaisuudesta välitetty kuva diakonien toiminnasta kirkollisena virkana, jonka tausta on apostolisessa ajassa ja joka selkeästi suuntautuu täsmällisesti määrättyihin liturgisiin tehtäviin. Katolisen perinteen mukaisesti artikkelissa mainitaan

-
- causis relicta sunt –”; PL 77.754C; myös http://www.documentacatholicaomnia.eu/01p/0590-0604,_SS_Gregorius_I_Magnus_Registri_Epistolarum_MLT.pdf (3.1.2017). Viite on siis oikein, mutta myös toisenlainen tulkinta on mahdollinen. Esim. Marrou (1940, 101–102) katsoo, että tässä diakonia-sana viittaa rakennukseen. Ks. myös Ryökäs & Tahvanainen 2011. Toinen sanakirjan antama viite on Cassianuksen *Collationes* -teokseen 400-luvun alkupuolelta. Vrt. Alciati 2010, 172–175, joka viittaa Marroun artikkeliin vuodelta 1940. Mignen editiossa Cassianuksen diakonia-sanaan kytkeytyy Alard Gazetin (1600-luvulla laatima) noin neljäosasivun mittainen selitys. PL 49.1107D–1108B; myös http://www.documentacatholicaomnia.eu/02m/0360-0435,_Cassianus_Ioannes_Collationum_XXIV_Collectio_In_Tres_Partibus_Divisa_MLT.pdf (3.1.2017). Englanninkielinen käännös peittää Cassianuksen alkukielen terminologian täysin käyttämällä vastinetta ”alms”; Schaff 1997a, 483. Vastaavasti Cassianuksen loppulauseessa (*Collationes* 21.9; ks. PL 49.1182B–C), johon *Real-Encyklopädie* myös viittaa, latinan ”tertius Theonas universorum praelectus iudicio in diaconiae eis dispensatione successerit” kääntyy sujuvasti alkuperäisen diakonia-termin peittäen: ”Theonas was chosen by the judgment of all as the third to succeed them in the administration of the almsgiving”; Schaff 1997a, 507. Kyseisen tekstin rakennukseen liittävästä tulkinnasta ks. Marrou 1940, 133: ”l’administration de la diaconie”. Lähdetiedot ovat siis sinällään oikein, mutta lähteiden tulkinta voidaan vähintäänkin kyseenalaistaa.
- 38 Viitteenä on ”Anastas. Bibl.”, joka tarkemmin yksilöimättä viittaa 800-luvun Anastasius Bibliothecarius Abbas -nimisen, toisinaan antipaaviksi kutsutun kristityn kirjoituksiin.
- 39 Magri & Magri 1677, 213; faksimilena myös <http://www.uni-mannheim.de/mateo/camenaref/magri/magri1/s245.html> (3.1.2017). Tulkinta on yksi mahdollisuus. Sanamuotona on: ”Igitur te Ioannem religiosus intentionis tuæ studio prouocati, mensis pauperum, & exhibendæ diaconiae eligimus præponendum”. Diakoniaan kohdistuu tässä gerundiivimuoto *exhibendar* verbistä

- exhibeo*. On myös mahdollista, että *diaconia* tarkoittaa tässä rakennusta tai tilaa, jossa diakoni toimii.
- 40 ”Romæ dicitur Ecclesia, in qua Diacones Regionarii eleemosynas eiusdem regionis pauperibus dispensabant”. Magri & Magri 1677, 213. Perusteluna on viittaus Anastasius Bibliothecarius Abbaksen tekstiin ”in Steph. III”. Tämä viite ei ole kyseisen paavien elämäketojen paavi Stefanos III:n elämää käsittelevään kohtaan, vaan kyseisen kirjan Gregorios III:ta käsittelevään osuuteen; ks. PL 128.1029, myös http://www.documentacatholicaomnia.eu/02m/0855-0878,_Anastasius_Bibliothecarius_Abbas_Historia_De_Vitis_Romanorum_Pontificum_%5BContinuatio_II%5D,_MLT.pdf (3.1.2017).
- 41 Vuoden 1677 *Hierolexiconissa* viittaus on kuitenkin virheellisesti lukuun 8, internetistä löytyvässä myöhemmissä painoksissa viite on korjattu lukuun 9, johon teksti sanamuotojen perusteellakin viittaa. Magri & Magri 1677, 213. Ks. esimerkiksi vuoden 1765 painos osoitteessa <https://archive.org/stream/dominicimacrimel00magr#page/240/mode/2up> (3.1.2017).
- 42 ”Tandem Diaconia legationem significat, ut in dictione Diaconus dicitur.” Lähdetieto edellä.
- 43 Molemmat teokset viittaavat siis Anastasius Bibliothecarius Abbaksen tekstiin. *Hierolexicon* vuodelta 1677 mainitsee lähteenään myös Cassianuksen teoksen *Collationes* ja siteeraa varsin tarkasti (lähteen mainiten) kyseisen teoksen kommentaaritekstin kirjoittaneen Alard Gazetin tekstiä vuodelta 1616 (ks. viite 37 edellä). Gazet puolestaan siteeraa varsin tarkasti (lähteen mainiten) Baroniuksen vuonna 1586 julkaisemaa marttyyrikalenteria, *Martyrologium Romanum ad novam Kalendari*, sen elokuun kahdeksannen päivän kohdalta, jossa on diakoniaa valottava laajahko huomautus. Niinpä esimerkiksi lause ”mensis pauperum et exhibendæ diaconiae eligimus præponendum” esiintyy kaikissa kolmessa (1586, 1677 ja 1882) teoksessa ja viite Cassianuksen tekstin kommenttiin (vuodelta 1616, joka siis siteeraa vuoden 1586 tekstiä) esiintyy kahdessa nuoremmassa (1677 ja 1882). Kyseiset Baroniuksen painotukset ovat siis välityneet joko Gazetin tai *Hierolexiconin* kautta, mutta joka tapauksessa varsin samasisältöisinä, *Real-Encyklopädie*-hakanakirjaan. Vuoden 1586 marttyyrikalenteri on ladattavissa osoitteessa <https://books.google.fi/books?id=toXAE8XaEIC&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false> (3.1.2017; alaviite diakoniasta: tiedoston s. 394, teoksen s. 355). Baroniuksen kalenteri liittyy gregoriaanisen kalenterin käyttöönottoon vuonna 1582. Vuoden 1583 kalenterissa ei vielä ollut diakoniaa koskevaa lisäystä, jonka Baronius laati vasta kolme vuotta myöhemmin. Varhaisempi kirja on osoitteessa <http://books.google.fi/books?id=TizqJzQdw5UC&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false> (3.1.2017).
- 44 *Diaconia*-sanan merkitykset ”apu” ja ”rakennus” kehittyivät eri tavalla. Kun *Hierolexicon* tulkitsi Gregorios Suuren kirjeen gerundiivin siksi avuksi, joka jaettiin, *Real-Encyklopädie* käytti vielä myös apu-tulkintaa. *Hierolexiconin* rakennusta koskeva *diaconia*-sanan merkitys oli kahdessa vuosisadassa kuitenkin siirtynyt *diacanicum*-sanalle.
- 45 Rakennus-merkityksestä Ryökäs & Tahvanainen 2011.

virkaan ordinoimisen tapahtuneen jo Apostolien tekojen tekstissä (Ap. t. 6). Jakaessaan avustusta diakoni teki sitä piispan pyynnöstä. Apukin sai sen vuoksi nimen ”diakonia”, diakonin antama.

Tarkastelu osoittaa, että hakusanakirjan lähdeviittaukset ovat yleisesti ottaen tarkkoja: mainittu asia löytyy viitatusta kohdasta. Viittaukset, joilla tekstiä perustellaan, ovat varhaisen kirkon lähteisiin. Toisaalta lähteitä käytetään varsin valikoiden: diakonia-hakusanan osalta viittaukset vaikuttavat rakentuvan samoille lähteille kuin aikaisempi 1600-luvun *Hierolexicon* -hakusanakirja. Diakoni-sanalla osalta viittauksia ei kuitenkaan enää 1600-luvun teoksen lailla haeta varhaisimmista teksteistä vaan selkeästi kirkkoisiltä kanoneilta täysin unohtamatta. Erona on myös se, että diakonia-sanalle annetaan nyt tulkinta, jossa paikkaan ja rakennukseen liittyvä merkitys on jäänyt taka-alalle ja annettava apu korostuu. Diakonia ei siis merkitse sosiaaliskaritatiivista toimintaa.

Vuoden 1882 diakoniaan liittyvät artikkelit onkin syytä ymmärtää ylimenokauden tuotteina. Niiden kirjoittajat ovat olleet tietoisia evankelisesta karitatiivisesta perinteestä ja tuolloinkin Saksassa jo tuhansia henkilöitä kattaneesta diakoni- ja diakonissakunnasta.⁴⁶ Tällaisen virkanimikkeistön käyttöä he eivät kuitenkaan ole hyväksyneet ja ovat siksi käyttäneet patristista aineistoa tukemaan omia näkemyksiään. Vaikka sanakirja-artikkeleissa on annettu lieviä myönnytyksiä karitatiiviseen suuntaan, sellaiset viittaukset, joissa diakoni olisi nähty köyhiä avustavana työntekijänä, on ohitettu. Vaikenemista on hyödynnetty argumentaatiossa. Niinpä myös köyhien auttaminen mainitaan, mutta vain sivuseikkana. Edes tunnettua kertomusta Laurentiuksen köyhistä kirkon aarteena ei siteerata vaikka hänet mainitaankin. Diakoneille annetaan tekstissä kirkossa ja sen historiassa paikka, jossa yhtäältä korostuu merkittävä liturginen rooli mutta joka toisaalta asettuu selkeästi presbyteriä (pappia) alemmaksi kirkolliseksi viraksi.

ARTIKKELI KESKUSTELUPUHEENVUORONA
Saksalaisella kielialueella oli 1800-luvun lopulla käynnissä keskustelu siitä, mikä on diakonien paikka ja mitkä ovat diakonien tehtävät.⁴⁷ Evankelisessa keskustelussa sana diakonia oli saanut karitatiivisen

tulkinnan jo muutama vuosikymmen aikaisemmin,⁴⁸ mutta katolinen sanakirja vastusti sitä vielä. Argumentaation apuna vedottiin runsaasti patristisiin lähteisiin, lähteitä esiteltiin jossain määrin valikoivasti ja tietyistä puolista vaiettiin. Myös yksittäisiä korostuksia ututettiin tekstiin. Menettely oli hyvin hienovaraista. Todennäköisesti juuri runsaalla ja harkitulla varhaisen kirkon dokumentteihin vetoamisella pyrittiin tukemaan katolisen kirkon omaa historian tulkintaa evankelisten kirkkojen hyökyä vastaan.

Nykykielellä ilmaistuna diakoniseen toimintaan keskittyvä katolinen Caritas-järjestö aloitti toimintansa viisitoista vuotta tarkastellun hakusanakirjan ilmestymisen jälkeen. Tämä ei vielä tuonut katoliseen kirkkoon sosiaaliskaritatiivisia diakoneja. Näiden syntyminen perustuu vasta Vatikaanin toisen konsiilin päätöksiin 1960-luvulla. Tätä kehitystä epäsuorasti vastustaneen 1800-luvun lopun katolisen hakusanakirjan tekstin luonteen ja ilmaisutapojen kuvauksessa lienee kuitenkin nykyisiinkin keskusteluihin sovitettavaa, kuten myös teoksen sinänsä pikkutarkassa alkuperäislähteiden käytössä.

46 Saksassa diakonissojen sisarkuntaan lukeutui esimerkiksi vuonna 1879 lähes 4000 (Brockhaus 1883, 295) ja vuonna 1888 yli 7 000 sisarta (Uhlhorn 1890, 380). Vaikka tilastointiperiaatteissa lienee eroja, suuruusluokka lienee oikea.

47 Esimerkiksi Uhlhorn 1882, 1890; vrt. von Dungern 1910, 10. Yleiskuva aiheeseen liittyvästä tuonaikaisesta kirjallisuudesta Herrmann & Kaiser & Strohm 1997.

48 Tässä yhteydessä ei ole paikallaan paneutua saksalaiseen evankeliseen keskusteluun laajasti. Latvuksen (2011, 182–184) mukaan sana diakonia karitatiivisessa merkityksessä tuli saksaan vuonna 1856.

KIRJALLISUUS

Alciati, Roberto

2010 ”Diacono e diaconia nel monachesimo egiziano: la testimonianza di Cassiano”. *Diaconia, diaconiae, diaconato* 2010, 165–175.

Baronio Sorano, Caesare

1594 *Annales Ecclesiastici* 2. http://books.google.fi/books/download/Annales_ecclesiastici_auctore_Caesare_Ba.pdf?id=LL-NHrRRMXcC&hl=fi&output=pdf&sig=ACfU3U0wTkNGlxQfdYlmi6Co8CZAYxZIWQ (3.1.2017).

Brockhaus Enzyklopädie

1895 *Brockhaus' Konversations-Lexikon*: Allgemeine deutsche Real-Encyklopädie. Dreizehnte vollständig umgearbeitete Auflage. Fünfter Band. Leipzig: Brockhaus.

Calvin, Jean

1559 *Institutio christianae religionis*: in libros quatuor . . . Oluu Roberti Stephani. Genevae. <http://dx.doi.org/10.3931/e-rara-2664> (3.1.2017).

Du Cange, Charles du Fresne

1678 *Glossarium ad scriptores mediae et infimae Latinitatis* 2. Lutetiae parisiorum: Typis Gabriolis Martini.

Church as Koinonia

2005 *The Church as Koinonia of Salvation: Its Structures and Ministries*. Lutheran-Catholic Dialogue. <http://www.usccb.org/beliefs-and-teachings/ecumenical-and-interreligious/ecumenical/lutheran/koinonia-of-salvation.cfm> (3.1.2017).

Collins, John N.

1990 *Diakonia: Reinterpreting the Ancient Sources*. Oxford: Oxford University Press.

Diaconia, diaconiae, diaconato

2010 *Diaconia, diaconiae, diaconato: Semantica e storia nei padri della chiesa*. Studia Ephemeridis Augustinianum 117. Roma: Institutum Patristicum Augustinianum

Diez, Gonzalo Martinez & Rodriguez, Felix

1984 *La Coleccion Canonica Hispana 4: Concilos Galos, Concilos Hispanos 1*. Monumenta Hispaniae sacra, 4. Burgos: Consejo superior de investigaciones cientificas, Instituto Enrique Florez. http://books.google.fi/books?id=tFR4fyEu7CAC&printsec=frontcover&hl=fi&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (3.1.2017).

Dungern, Helene von

1910 ”Diakonen und Diakonenwesen.” *Die Religion in Geschichte und Gegenwart: Handwörterbuch* 2. Tübingen: Mohr, 5–10.

Fliedner, Theodor

1856 ”Gutachten die Diakonie und den Diakonat betreffend” *Aktenstücke aus der Verwaltung des Evangelischen Oberkirchenraths*. Berlin 1856:3, 108–126.

Hefe, Carl Joseph

1855 *Conciliengeschichte 1*. Freiburg im Breisgau: Herder. http://books.google.fi/books/download/Conciliengeschichte.pdf?id=h9U_AAAAcAAJ&output=pdf&sig=ACfU3U3LZG2hzlR1CoIWUWdK4E2FnBjw8Q (3.1.2017).

Herrmann, Volker, Kaiser, Jochen-Christoph & Strohm, Theodor

1997 *Bibliographie zur Geschichte der deutschen evangelischen Diakonie im 19. und 20. Jahrhundert*. Stuttgart: Kohlhammer.

Latvus, Kari

2011 ”Karitatiivisen diakoniakäsitten synty”. *Diakonian tutkimus* 2/2011, 164–188.

Magri, Domenico & Magri, Carlo

1677 *Hierolexicon sive sacrum dictionarum*. Romae: Sump-tibus Pontii Bernardon.

Marrou, Henri-Irénée

1940 ”L'origine orientale des diaconies romaines”, *Mélanges d'archéologie et d'histoire* 57, 95–142.

Quasten, Johannes

1986 *Patrology 4: The Golden Age of Latin Patristic Literature*. Westminster, MD: Christian Classics.

Ratzinger, Georg

1868 *Geschichte der kirchlichen Armenpflege*. Freiburg im Breisgau: Herder. <http://www.archive.org/details/geschichtederki01ratzgoog> (3.1.2017).

Real-Encyklopädie 1882

1882 *Real-Encyklopädie der christlichen Alterthümer 1: A–H*. Hrsg. F. X. Kraus. Freiburg in Breisgau: Herder'sche Verlagshandlung. <http://www.archive.org/details/realencyklopdie02kraugooq> (3.1.2017).

Ribadeneira, Peter

1730 *The Lives of Saints with other Feasts of the Year, according to the Roman Calendar 1*. London. http://books.google.fi/books/download/The_lives_of_saints.pdf?id=dGhZAAAAYAAJ&hl=fi&output=pdf&sig=ACfU3U1F8pj6-4O1hewnxr7jorBty8qcUw (3.1.2017).

Ryökäs, Esko

- 2011 ”Zur Begründung der Diakonie bei Theodor Fliedner: Anmerkungen zum ’Gutachten, die Diakonie und den Diakonat betreffend’”. *Diakonische Einblicke*. DWI-Jahrbuch, 49–71.
- 2014 ”’Diakonia’ ennen diakoniaa: Diakoniakäsité eurooppalaisissa yleistiätösanakirjoissa”. *Diakonian tutkimus* 1/2014, 32–49.
- 2015 ”’Diaconia – A Make-Believe Which Continues?’” *Diaconia: Journal for the Study of Christian Social Practice* 6, 61–74.

Ryökäs, Esko & Tahvanainen, Juha

- 2011 ”’Diakonia paikkana: keskiajan ja Lutherin ’diakonia’-käsituksesta’”. *Diakonian tutkimus* 2/2011, 145–163.

Schaff, Philip

- 1997a *Nicene and Post-Nicene Fathers, Second series 11: Chrysostom Homilies on the Acts of the Apostles and the Epistle to the Romans*. Oak Harbor: Logos Research Systems.
- 1997b *Nicene and Post-Nicene Fathers, Second series 14: The Seven Ecumenical Councils*. Oak Harbor: Logos Research Systems.

Tröger, Gerhard

- 1966 *Das Bischofsamt in der evangelisch-lutherischen Kirche*. Jus Ecclesiasticum 2. München: Claudius.

Uhlhorn, Gerhard

- 1882 *Die christliche Liebestätigkeit*. Stuttgart: D. Gundert.
- 1890 *Die christliche Liebestätigkeit 3: Die Liebestätigkeit seit der Reformation*. Stuttgart: D. Gundert.